

**МІЖ ДВОХ СВІТОВИХ ВІЙН:
ДИСКУРС ТВОРІВ МАЛОЇ ПРОЗИ
В УКРАЇНСЬКІЙ ТА РОСІЙСЬКІЙ ЕМІГРАЦІЇ ПЕРШОЇ ХВИЛІ**

Жиленко І. Р. Малі жанри в українській та російській еміграційній прозі міжвоєнного двадцятиліття: компаративний дискурс : монографія / Ірина Жиленко. – Суми : СВС Панасенко І. М., 2018. – 428 с.

[https://doi.org/10.21272/Ftrk.2018.10\(3\)-17](https://doi.org/10.21272/Ftrk.2018.10(3)-17)

Духовним та культурним феноменом ХХ ст. стала еміграційна література, яку протягом усіх років існування радянської влади виключали із наукового обігу як ворожу, недоброзичливо налаштовану до «завоювань соціалізму» і яка понад сімдесят років залишалася *terra incognita*. Ситуація докорінно змінилася із початком перебудови і здобуттям Україною незалежності. Перед літературознавцями постало важливе завдання – повернення в культурний обіг раніше заборонених творів, очищення історії літератури від тенденційності й вибірковості.

Бурхливі події першої третини ХХ ст. змусили митців працювати у жанрах малої прози, що є цілком зрозумілим: саме вона здатна майже миттєво реагувати на різноманітні події у суспільстві, воєнно-революційні катаклізми, визвольні змагання.

Зазначимо, що вже філологічна наука збагатилася розвідками малої прози української й російської літератур межі ХІХ–ХХ ст., порівняльних аспектів, західноукраїнської малої прози, еміграційної лірики й великої прози (Н. Калениченко, І. Денисюк, Л. Мацевко-Бекерська, С. Ленська, Т. Ткаченко; В. Гречнев, О. Калениченко; В. Звиняцьковський, Г. Грабович, О. Колінько; М. Дубина, Л. Табачин, Н. Мафтин; І. Бурлакова, Ю. Барабаш; О. Астаф'єв, В. Мацько, Ю. Ковалів, Ф. Погребенник, Т. Карабович та ін.).

Однак кожне художнє явище, на думку М. Ільницького, яким би неповторним воно не було, по-справжньому пізнається лише в загальному контексті літературного і культурного розвитку на тлі епохи. Тому порівняльний аспект дослідження дає великі переваги у вивченні літератури, бо акцентує увагу не лише на збігах як виявах подібностей, але й на відмінностях, з'ясовує національні прикмети літератур, зіставляє будь-які явища найрізноманітніших літератур, висвітлює взаємини літератури з іншими галузями науки і мистецтва. Дослідниця Л. Грицик слушно зауважувала, що саме життя переконує в необхідності різновекторних досліджень, які б ґрунтувалися на реальних фактах історичного буття народу і розвитку художнього слова.

Саме такими є компаративні студії Ірини Жиленко, викладені на сторінках монографії, присвяченої вивченню малої прози української й російської літератур міжвоєнного двадцятиріччя (з 1919 по 1939 рр.). Це дослідження комплексне, де вперше порівнюються малі жанри у творчості українських та російських письменників-емігрантів. Порівняння української й російської літератур, які вважаються етнічно спорідненими й близькими в культурно-історичному вимірі, незважаючи на тривку колоніальну політику сусідньої країни, є доцільним, бо допомагає зрозуміти закономірності літературного процесу в цілому й кожної з літератур окремо.

Дослідниця залучила для роботи понад сотню творів української й російської літератур. Одне із першочергових завдань її роботи – вивчення малої прози відомих, але малодосліджених письменників періоду першої хвилі еміграції (В. Винниченко, Л. Мосендз, Ю. Липа, А. Аверченко, О. Купрін, В. Набоков, Теффі, З. Гіппіус) і напівзабутих (О. Грицай, Леся Верховинка, Д. Тягнигоре, М. Левинський, І. Лукаш, В. Федоров, М. Байков), без яких неможливо скласти цілісне уявлення про літературний процес України й Росії першої половини ХХ ст.

У монографії студіюється творчість багатьох російських авторів – вихідців із України: А. Аверченка, М. Арцибашева, М. Байкова, Р. Гуля, Дон-Амінадо, І. Савіна, В. Федорова, Н. Федорової, нариси й оповідання яких містять українські аспекти:

природа Західної України, Слобожанщини, півдня країни, образи воїнів (І. Савін), гуцулів (М. Байков), селян (В. Федоров), менталітет українців тощо.

До об'єкта дослідження залучено численні твори малої прози, вміщені на сторінках еміграційних часописів означеного періоду («Гризуб», «Літературно-науковий вісник», «Нова Україна», «Воля», «Кубанський край», «Стерні», «Студенський вісник», «Літопис політики, письменства і мистецтва», «Нове життя», «Иллюстрированная Россия», «Современные записки», «Эхо», «На литературном посту», «Новый журнал»). Саме вони склали основу монографії, у якій – маловідомі оповідання В. Королева-Старого революційної («Гадючий виродок», «Дідова революція») та виховної тематики («Гиндик», «Алілуя»); нариси й оповідання екзистенційного спрямування Х. Баранівського «Із краю божевільних і злочинців», А. Коломийця «Яр», О. Бабія «Бандит», оповідань гендерної тематики Галини Орлівни «Жовте», Н. Федорової «Мадам Бовари со станции Хинган», О. Храпко-Драгоманової «Сентиментальне оповідання», новел екзотичної тематики О. Гриця із серії «Казки про людину» та ін.

Перші два розділи монографії присвячені оглядові літературознавчих та критичних праць із літератури зарубіжжя міжвоєнного двадцятиліття і теоретичних концепцій жанру й, зокрема, жанрових різновидів малої прози, що посіли важливе місце у роботах І. Франка, М. Бахтіна, Н. Лейдермана, Н. Копистянської, Ю. Тинянова, Г. Клочка та інших учених. Відштовхуючись від класифікації «споріднених груп» (Г. Поспелов), визначення новели як «романічного» жанру (В. Звизняцьковський), перехресної класифікації (Л. Чернець), дослідниця пропонує поділ на чотири групи – різновиди жанрового змісту, притаманні еміграційній прозі: міфологічні, національно-історичні, етіологічні, новелістичні жанри художньо-публіцистичного спрямування.

І. Жиленко визначила важливий етап у розвитку малої еміграційної прози міжвоєнного двадцятиліття – «документальний» – і поєднала їх у такі групи: 1) новела й оповідання; 2) суміжні літературно-публіцистичні (фейлетон, памфлет, нарис, есе), до яких тяжіє утопія й антиутопія; 3) «фольклорні» (казка, міф, притча, легенда, оповідка); 4) мініатюрно-фрагментарні (поезія в прозі, шкіц, акварель, образок, малюнок, гротеск, афоризм).

Схожі й відмінні особливості творів малої прози представників літературного зарубіжжя дослідниця виявила на тематичному, генологічному й поетико-стильовому рівнях. Найбільше типологічних збігів відслідковано у спільних для багатьох письменників темах Жовтневого перевороту й «більшовицького раю», екзистенціальних аспектах життя в еміграції, антивоєнній проблематиці, темі батьківщини, дитячого дискурсу, пошуках національно-культурного архетипного взірця (пушкініана й шевченкіана), еміграційній ленініані, античній та орієнтальній тематиці. Вони подані у третьому розділі монографії – «Особливості художньо-естетичного моделювання життя у міжвоєнну добу».

Попри соціально-політичні розбіжності, українські й російські письменники акцентують необхідність діалогу культур, про що йдеться у малій прозі А. Чекмановського, А. Несмелова, Ю. Косача, Р. Гуля зі спільною для них темою «втраченого покоління». Подібності проблемно-тематичного комплексу виразно демонструє так звана ленініана, що перетворюється на антиленініану. У монографії виявлені схожі принципи зображення «вождя пролетаріату» в комічному (фейлетони й оповідання А. Аверченка, О. Купріна, Теффі, Саші Чорного, К. Поліщука) і фольклорному (анекдоти і народні пісні у творах І. Савіна та Ю. Липи) ракурсах.

Привабливою та близькою для митців еміграції були архетипові фігури Шевченка й Пушкіна; у творах митців знайдені авторкою схожі панегірично-мемуарні мотиви й відмінні, що складають нарисово-портретну групу з домінантами «живий Пушкін» і «архетип Спасителя» – Т. Шевченка, портрет якого наближався до іконічного символу, а «Кобзар» виконував роль талісману.

Цікавими здаються й зображення основних архетипів матері у художній парадигмі творів Б. Лепкого, Лесі Верховинки, В. Софронова-Левицького, І. Шмельова, І. Гаврилюка, Теффі, У. Самчука. Архетип Великої Матері, який залишається протягом століть незмінним, у міжвоєнну добу породжує різноманітні міфологічні мотиви: сліпої материнської любові, Ніобеї (матері-страдниці), Ати (підміни дитини), Ананке (фатальної зустрічі), Юди (матері-зрадниці), Фурії (материнського прокляття й помсти), маски (захисної оболонки), псевдоморфності (невпізнання власної дитини), манкуртизму (забуття), Мнемозини (спогаду).

Четвертий розділ монографії присвячений дослідженню системи жанрів малої прози «документального» етапу. Незважаючи на нові віяння епохи, творчість письменників еміграції перш за все була продовженням тих традиційних канонів, що склалися у кожній із літератур протягом певного історичного часу. Більшість авторів малої прози (І. Бунін, І. Шмельов, О. Купрін, З. Гіппус, Теффі, О. Королів-Старий, А. Аверченко) отримали визнання ще до революції, тож у вигнанні продовжили свої творчі пошуки в жанрах оповідання, новели, казки, легенди, нарису.

Аналіз малої прози українських (Ю. Косач, О. Грицай) і російських (В. Набоков, Максим Горький) письменників, а також її гендерної складової (Н. Берберова, Н. Федорова, О'Коннор-Вілінська, К. Гриневичева, О. Звичайна, О. Храпко-Драгоманова) дає можливість зробити висновок про домінування оповідання над новелою в період першої хвилі еміграції. Різні види оповідань (етнографічні, різдвяні, соціальні, «оповідки вигнання», оповідання-портрет, психологічне й «детективне») виступають провідним жанром у творах жіночої прози обох літератур. Художній практиці українських письменниць притаманні національно-патріотичний та етнокультурний аспекти. Алюзії російських авторок із європейською літературою свідчать про входження їхніх творів до загальносвітового літературного процесу.

Подібні особливості виявила дослідниця і в інтелектуальній прозі Ю. Косача і В. Набокова: ігрову поетику, ніцшеанські елементи, екзистенціальні мотиви, тяжіння до показу двійництва, ірреального, використання міфологічних сюжетів тощо.

Оригінальні новели синкретичного змісту античної та орієнтальної тематики малої прози О. Купріна та О. Грицай розглядаються авторкою на тематичному й генетичному рівнях. Вона виявила схожість за філософською концепцією, екзотичними мотивами та суспільно-виховним змістом.

Аналізуючи прозу суміжної групи, дослідниця звернулася до художньо-публіцистичної творчості М. Арцибашева і Д. Донцова, яка ще й досі не стала об'єктом пильної уваги літературознавців. Талановитим публіцистам міжвоєнного двадцятиріччя притаманні в'їдлива іронія, певна тенденційність, динамізм думки, особлива патріотична енергетика, влучні аргументи. Відрізнялися вони хіба що за світоглядними позиціями: Донцов – непримиримий український націоналіст, Арцибашев – монархіст, що переконливо доводиться у підрозділі монографії. Приділено увагу й іншим жанрам «літератури факту»: особливості нарисів розглядаються на прикладі творів М. Левинського і М. Байкова східної тематики. Нарис у творах обох письменників позначений автобіографізмом, реальними подіями та людьми, авторськими зауваженнями, аналізом явищ природи та соціуму, послідовною описовістю, завершеністю сюжетної лінії, використанням художніх засобів. Жанр фейлетону досліджено на прикладі творів А. Аверченка, який здебільшого зображував життя у більшовицькій Совдепії, та Р. Купчинського, що описував перебування українців в окупованій поляками Галичині.

Розділ п'ятий присвячений аналізу стильових домінант у творах малої прози. Варті уваги авторки художньо-документальні та психологічні аспекти у творчості Ю. Липи і Л. Мосендза, І. Лукаша й І. Савіна, маловідомих авторів С. Довгала і Ю. Перекотиполе (Чернігів), В. Федорова (Херсон), російського письменника М. Байкова (родом із Києва). У творах письменників психологічне навантаження виконує символіка, через яку сповна висвітлена трагедія народу: червоний колір,

якому криваві події ХХ ст. надали нового змісту, що викликав зазвичай негативні конотації. Психологізм іноді набував гротескових форм в оповіданнях І. Савіна і новелах Ю. Липи. У тексти малої прози письменники включали фактичну інформацію, про що йдеться у розвідці Жиленко. На прикладі малої прози Галини Орлівни і Теффі окреслено колористику і символіку предметно-художньої зображальності. В українській письменниці велике значення мають національно-патріотичні мотиви, у розгортанні яких вона звертається до сакральних та міфологічних символів – хреста, ангелів, голосу Божого, Свят-вечора. Мала проза Теффі й Галини Орлівни містить психологічні й філософські узагальнення, фольклорно-міфологічні мотиви, елементи фантастики й потоку свідомості. Влучні символи минулого й сучасного, порівняння, символіка кольорів, квітів, павутиння, художньо-стилістичні та лексичні засоби роблять малу прозу письменниць яскравим явищем літературного простору українського й російського зарубіжжя ХХ століття.

Цінність монографії підкріплюється й краєзнавчими аспектами. Ірина Жиленко долучилася до вивчення творчості земляків: російськомовного письменника М. Арцибашева із Охтирщини й українського автора І. Мірного із Краснопіллящини. Їхня творчість унікальна, адже вдало доповнює контекст малої прози жанрами антиутопії, нарисів (Арцибашев), легенд-попереджень (Мірний), які зіставляються із творами схожої тематики В. Винниченка й О. Ремізова.

Творчими знахідками дослідниці є й тема «втраченого покоління», присутня в оповіданнях українських і російських митців (А. Чекмановський «Крути», Ю. Косач «Остання атака», А. Несмелов «Короткий удар»), яка тяжіє до напрямів та прийомів західноєвропейської літератури, і аналіз оновленої тематики традиційного для української літератури жанру легенди у творах А. Чекмановського, і дослідження творів антиутопічної тематики (М. Арцибашев і В. Винниченко), і виявлення особливостей «казкових оповідань» В. Королева-Старого й «оповідання-міфу» О. Амфітеатрова, які продовжують традиції народної оповідної прози й тяжіють до гоголівських традицій. Дослідниця вдало застосовує генетично-контактний підхід у категорії запозичення на рівні збігу назв у збірках Королева-Старого і Аверченка «Нечиста сила». Якщо у «короля сміху» нечиста сила – це більшовицькі орди, які зруйнували країну, то український митець цим словосполученням називає злих і вороже налаштованих людей.

Вперше у літературознавстві застосовано термін «мініатюрно-фрагментарна проза», який об'єднав різноманітні «маленькі» жанри – поезія в прозі, шкід, етюд, образок, мініатюра, афоризм тощо. У монографії ця проза розглянута на прикладі мініатюр І. Буніна та різножанрових творів В. Хмелюка й Галини Орлівни, які відповідають модерністським тенденціям доби, розвивають національні та фольклорно-міфологічні мотиви, сповнені художньої символіки. Деякі складові – лірична основа, музичність і колористика – спільні атрибути творів багатьох митців. У В. Хмелюка відбуваються експерименти зі словом, його шкід, поезії в прозі, образки є доповненням поетичної та малярської спадщини, без вивчення якої картина творчості митця буде неповною. Зауважимо, що в оформленні обкладинки монографії слушно використано картину Хмелюка із рукописної книги «1928.1926.1923» (Париж, 1929).

У своїй монографії І. Жиленко довела, що вигнанці, незважаючи на ворожу й несприятливу атмосферу чужини, самотність, депресію, приниження, жалюгідне існування, переживаючи трагедію Антея, відірваного від рідної землі, продовжували важку працю і створили самобутню літературу, яку варто досліджувати, бо вона – неоціненний культурний скарб, створений справжніми патріотами. Компаративне дослідження малої прози російського й українського зарубіжжя міжвоєнної доби дає змогу прочитати цей феномен як цілісний жанрово-стильовий дискурс, якому притаманні широкі тематичні обрії, містка генологічна палітра й різновекторні поетикальні пошуки.

Монографія Ірини Жиленко вчасна й актуальна, оскільки події світової історії ніби повторюються у нову епоху. І у наш час, коли в Україні йде війна, у творах малої

прози міжвоєнної доби містяться ті ідейно-тематичні й філософські акценти, про які варто знати – вони у новелах О. Грицяя і Ю. Косача, картинах Д. Донцова, С. Довгаля, М. Арцибашева; в оповіданнях і легендах Дмитра Тягнигоре, О. Купріна й І. Мірного, афоризмах Р. Купчинського і Дон-Амінадо.

Матеріали монографії можуть бути використані в навчальному процесі різних університетських курсів: теорії літератури, порівняльного літературознавства, історії української та російської літератур І пол. ХХ ст., у розробці вибіркового курсу філологічного спрямування у вищій школі, при підготовці підручників і посібників для середньої і вищої школи.

О. Г. Ткаченко,
*доктор філологічних наук, професор,
завідувач кафедри журналістики та філології
Сумського державного університету*